

B.A. - III - Paper - 11 - Sociology

Module - 4 - D] Secularism

धर्मनिरपेक्षता
(Secularism)

धर्मनिरपेक्षता

- १) अर्थ आणि व्याख्या, धर्मनिरपेक्षतेचा भारतीय दृष्टिकोन
- २) स्वरूप
- ३) समान नागरी कायदा व धर्मनिरपेक्षता
- ४) धर्मनिरपेक्षतेचे महत्त्व
- ५) धर्मनिरपेक्षता-अडचणी-उपाय

प्रास्ताविक - भारत हे अनेकधर्मी राष्ट्र आहे. भारतात हिंदू, जैन, बौद्ध, शिख, मुस्लिम, ख्रिश्चन, पारशी इत्यादी धर्माचे लोक राहतात. आपल्या राज्यघटनेने त्यांना धर्मस्वातंत्र्य बहाल केले आहे. जात-पात, पंथ, संप्रदाय, वर्ण, धर्म या तत्त्वांवर भेद केला जाणार नाही अशी संविधानाने खात्री दिलेली आहे. त्यामुळे प्रत्येक जण आपल्या धार्मिक श्रद्धेप्रमाणे सुखी जीवन जगत आहे. भारतात मानवास मानव म्हणून प्रतिष्ठा आहे.

धर्मनिरपेक्षतेची भारतीय पृष्ठभूमी - भारत हे घोषित धर्मनिरपेक्ष राज्यच आहे तसे आपल्या राज्यघटनेतच नमूद करण्यात आले आहे. भारतात फार पूर्वीपासून धर्मनिरपेक्षता या भावनेचे पालन अनौपचारिकरीत्या होतच होते. कारण मुळातच भारतीय संस्कृतीची प्रकृती ही परधर्मसहिष्णू आहे.

‘एक सत्त्विप्रा वहुधा वंदनी’ हा सिद्धांत समाजमान्य आहे. माझे म्हणणे बरोबर आहे, तुझेही म्हणणे बरोबर असू शकते हे जैनांचे ‘अनेकांत’ तत्त्वज्ञान म्हणजे परमत आदर होय. हा परमत आदर आधुनिक सर्वधर्म समभावाचा मूलभूत पायाच आहे.

धर्मनिरपेक्षता - आधुनिक अर्थ - व्याख्या (secular) - ही इंग्रजी संकल्पना पाश्चिमात्य देशातून आयात केलेली (imported) संकल्पना आहे. पाश्चिमात्य देशात राज्यसत्तेवर पोपचे वर्चस्व जसजसे वाढू लागले तेव्हा धर्मसंस्था आणि राज्यसंस्था यांच्या सीमा व अधिकार कक्षा निर्धारित करण्यात आल्या. इंग्लंडमधील धर्मसंस्था आणि राज्यसंस्था यांच्या अधिकार क्षेत्राच्या संघर्षातून तडजोड म्हणून (secular state) ‘धर्म निरपेक्ष राज्य’ ही संकल्पना उदयास आली.

Secular या इंग्रजी शब्दाचे मूळ फ्रेंच भाषेत आहे. Seculam पासून Secular हा इंग्रजी शब्द बनला आहे. Seculam चा मूळ अर्थ आहे Material world ऐहिक विश्व. थोडक्यात Secular म्हणजे ऐहिकता असा शब्दकोषीय अर्थ आहे. Secular

state म्हणजे ऐहिक राज्य होय. Secular या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीत ऐहिक राज्य, धर्मातीत, धर्मनिरपेक्ष, निधर्मी, अधर्मी, सर्वधर्म समभाव असे वेगवेगळे पर्यायवाची शब्द आहेत.

आता आपण secular state या संकल्पनेच्या वेगवेगळ्या विचारवंतांनी जो अर्थ लावला तो बघू या.

१) डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन - भारत धर्मनिरपेक्ष आहे याचा अर्थ तो आत्म्याचे अस्तित्व नाकारतो किंवा मानवी जीवनात धर्माचे स्थान गौण ठरवून पाखंडीपणाचा पुरस्कार करतो असा नाही तर भारताच्या राज्यसत्तेवर कोणत्याही धर्मसत्तेचे, कोणत्याही धर्माचे अधिपत्य नाही. कोणत्याही धर्माला इतर धर्मापेक्षा वेगळी वागणूक दिली जाणार नाही.

२) डॉ. आर. वेंकटरामन - धर्मनिरपेक्ष राज्य हे जसे धार्मिक नाही तसेच धर्मविरोधी नाही. ते कोणतेही धार्मिक तत्त्वज्ञान व कृती यापासून पूर्णतः अलिप्त, धार्मिक संबंधात तटस्थ असते.

३) वि. म. दांडेकर - समाजाच्या सार्वजनिक कक्षेतून धर्म बाजूस सारणे आणि तो केवळ पारलौकिक बाबींपुरता मर्यादित करणे हा secularism चा मुख्य अर्थ आहे.

४) डॉ. डोनॉल्ड स्पिथ -

अ) धर्मनिरपेक्ष हे असे राज्य आहे ज्या राज्यात व्यक्ती व समुदायांना धर्म स्वातंत्र्याची हमी.

ब) नागरिकांशी घटनात्मक व्यवहार करताना धर्माच्या तत्त्वावर भेदभाव केला जात नाही.

क) कोणत्याही ठराविक धर्माशी घटनात्मक संबंध जोडलेले नसतात.

ड) तसेच कोणत्याही विशिष्ट धर्माची उन्नती व धार्मिक हस्तक्षेप याबाबत घटना प्रयत्न करीत नाही.

स्पिथची व्याख्या धर्मनिरपेक्ष या संकल्पनेचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणारी आहे. या व्याख्येचा अर्थ समजून घेण्यापूर्वी व्याख्येतील धार्मिकता पारलौकिक असे जे शब्द आहेत त्याचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. मानवी जीवनाचे मुख्य दोन भाग आहेत.

१) ऐहिक किंवा भौतिक विश्व

२) पारलौकिक किंवा आध्यात्मिक विश्व.

भौतिक विश्व म्हणजे असे जीवन ज्यात धर्माचा संबंध असणार नाही. पारलौकिक जीवन म्हणजे ज्या ठिकाणी आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग-नरक, धर्म, नीती इत्यादीविषयी चिंतन असते. धर्मसंस्थेचा अभ्यासविषय पारलौकिक आहे. व्यक्ती आणि शासनसंस्था यांच्यात जेव्हा परस्परसंबंध येतील तेव्हा त्या संबंधांचा आधार फक्त ऐहिक विश्व एवढाच राहील.

वरील व्याख्यांचा अर्थ असा की, शासन धर्मातीत राहील म्हणजे शासनाचा असा कोणताही धर्म असणार नाही. कोणत्याही धर्माता राजधर्माचा दर्जा दिला जाणार नाही. उदा. पाकिस्तानमध्ये इस्लाम हा धर्म राजमान्य धर्म आहे. पाकिस्तान हे धर्मनिरपेक्ष राज्य नाही. धर्माधिष्ठित राज्य आहे. धर्मातीत राज्य याचा दुसरा अर्थ असा निघतो की, धर्म ही व्यक्तींची निजी, खाजगी जीवनातील बाब असेल, व्यक्ती आपल्या वैयक्तिक जीवनात कोणत्याही धर्माचा स्वीकार करू शकते. कारण घटनेने प्रत्येक व्यक्तीस धर्मस्वातंत्र्य दिले आहे. धर्म व्यक्तिगत जीवनापुरता मर्यादित ठेवून सामाजिक जीवनात त्याचा हस्तक्षेप होणार नाही याचा अर्थ धर्मातीतता घेतला जातो. धर्माच्या पलीकडे जाऊन व्यक्तीची व्यक्ती म्हणून प्रतिष्ठा निर्माण करणे ही धर्मातीत या संकल्पनेमागची प्रेरणा आहे.

सारांश धर्मनिरपेक्ष किंवा ऐहिकता म्हणजे साधी नागरी सभ्यता, इतरांच्या भावना व निष्ठा याविषयी आदर, मानवी जीवनातील भिनता व विविधता या विषयी सहदय एवढाच सर्वधर्मसमभावाचा आशय आहे. म्हणून धर्मनिरपेक्ष ही संकल्पना धर्मविरोधी नाही, धर्मसमर्थकही नाही. ती एक तटस्थ संज्ञा आहे.

धर्मनिरपेक्षतेचे स्वरूप (Nature) - यापूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे धर्मनिरपेक्ष ही संकल्पना भारतीय मातीतून उदयाला आलेली नाही. इंग्लंडमध्ये जेव्हा धर्मनिरपेक्ष ही संकल्पना अस्तित्वात आली तेव्हा राज्यसंस्था आणि धर्मसंस्था या दोन संस्थांत फारकत करून त्यांची कार्यक्षेत्रे निश्चित करणे एवढाच मर्यादित हेतू होता. पण भारतात जेव्हा ही संकल्पना वापरण्यात येऊ लागली तेव्हा सेक्युलर या शब्दाच्या अर्थात बदल झाला. भारतात इंग्रजांचे राज्य आले तेव्हापासून फोडा व राज्य करा या धोरणानुसार त्यांनी भारतातील धर्माधर्मात भांडणे लावली. धर्मानुसार वेगळ्या मतदारसंघांची कल्पना मांडली. श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा वाद निर्माण केला. पूर्वीचा शासक धर्म व गुलाम जनता असा वाद निर्माण केला. भारतात जातीपातींचे धर्माचे हिन राजकारण सुरु झाले आणि धर्मवरून भारताचे तुकडे पाडण्यात इंग्रज यशस्वी झाले. हिंदुस्थानची रक्तलांछित फाळणी झाली. पाकिस्तान निर्माण केले.

भारताने लोकशाही प्रशासनप्रणाली स्वीकारली. रावापासून रंकापर्यंत शेतकऱ्यापासून पंतप्रधानापर्यंत (From Peasant to Prime minister) सर्वांना समान वागणूक दिली जाईल. याची पाश्वर्भूमी १९३१ च्या काँग्रेसच्या कराची अधिवेशनात निश्चित झाली होती. त्याच वेळेस भारत हे सर्वधर्म समभाव राज्य असेल असे धोरण काँग्रेसने घोषित केले होते. महात्मा गांधींनी आपल्या प्रतिभेने धर्मनिरपेक्ष या संकल्पनेत बदल करून भारतीय संदर्भात सेक्युलरिज्म म्हणजे सर्वधर्म समभाव असा अर्थ लावला व जवळपास सर्वच राजकीय पक्षांनी तो उचलून धरला आहे.

समान नागरी कायदा - भारत हे लोकशाही राष्ट्र आहे. लोकशाही राष्ट्रात सर्वांना समान न्याय मिळण्यासाठी समान नागरी कायद्याची आवश्यकता असते म्हणून संविधानाच्या

४४ व्या मार्गदर्शकि तत्त्वात समान नागरी कायद्याची तरतूद करण्यात आली आहे. सर्वधर्म समभाव, समान न्याय व समान नागरी कायदा या तिन्ही संकल्पना परस्परांवर आधारित आहेत. भारतीय घटनेने नव्याने आणीबाणीत धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्वीकारले आहे. पण समान नागरी कायदा अमलात आणला नाही आणि जोपर्यंत समान नागरी कायदा होत नाही तोपर्यंत धर्मनिरपेक्षतेचा आशय आणि अर्थाची (Letter & spirit) ची अंमलबजावणी होऊच शकत नाही. हे शहाबानू या ५५ वर्षे वृद्ध महिलेवर पोटगी संदर्भात संविधानाने केलेल्या अन्यायावरून सिद्ध होते. म्हणून सर्वोच्च न्यायालय समान नागरी कायद्याची अंमलबजावणी का करीत नाहीत म्हणून केंद्रशासनास वारंवार स्पष्टीकरण मागत आहे. तरीसुद्धा समान नागरी कायदा अमलात आला नाहीच.

इंग्लंडमध्ये जेव्हा पोप आणि राज्यसंस्था यांच्यात अधिकार क्षेत्राचा संघर्ष निर्माण झाला तेव्हा इंग्लंडमध्ये एकच ख्रिश्चन धर्म होता. भारताची राजकीय परिस्थिती तशी नाही. भारत हे अनेकधर्मी राज्य आहे म्हणून सर्वांना समान न्याय देण्यासाठी, सर्वधर्मसमभाव वाढीस लागण्यासाठी समान नागरी कायद्याची नितांत आवश्यकता आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचा समान नागरी कायद्यासाठी तगादा आहे. समान नागरी कायद्याशिवाय धर्मनिरपेक्ष ही संकल्पना लुळी पांगळी आहे. कारण भारतात व्यक्तीच्या धर्मानुसार न्याय निवाडा होतो.

२) अल्पसंख्याकांचे धर्मस्वातंत्र्य - प्रत्येक अल्पसंख्याक धर्माला त्यांच्या धर्माच्या प्रचार प्रसाराला संविधानाने स्वातंत्र्य दिले आहे. याच आधारावर भारतात (मायनॉरिटी स्कूल) अल्पसंख्याक धर्माच्या शाळा निघाल्या आहेत. यात ख्रिश्चन व मुसलमान यांच्या शाळेचा क्रमांक वरचा आहे. अनुभवावरून मायनॉरिटी स्कूल या सर्वधर्म समभावास पोषक की विनाशक हा चर्चेचा आणि चिंतेचा विषय झाला आहे असे राजकीय पंडित म्हणतात. कारण या शाळेतून स्वधर्म श्रेष्ठता वाद (Ethnoecentrism) वाढीस लागण्याची शक्यता आहे. या मॉयनॉरिटी स्कूलमधून सर्वच धर्म सत्य आहेत अशी शिकवण द्यावी अशी अपेक्षा असते पण असे घडतेच असे नाही.

धर्म निरपेक्षतेचे महत्त्व -

१) भारतात धार्मिक सामंजस्य निर्माण होण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अंगिकारले पाहिजे. अन्यथा धर्मसंघर्ष, ताणतणावाची परिस्थिती कायम राहील. आपण भारतावर जवळपास हजार वर्षे राज्य केले आणि येथील निवासी जनतेला गुलाम बनविले. आमचा धर्म शासक (हुकूमरान) होता. या जाणीवेतून वर्तन होऊ नये व त्या दिवसाच्या पुनरावृत्तीची दिवास्वप्नेही पाहू नयेत. भारतातील प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या श्रद्धेप्रमाणे आचरण, पूजा-अर्चा, सण समारंभ, मोक्षप्राप्तीसाठी उपासना करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. पण असे करताना या सवलतीचा गैरफायदा तर घेतला जात नाही ना हेही बघावे लागेल. प्रगतीची प्रत्येकाला संधी आहे हा भाव निर्माण करणे सर्वधर्म समभाव या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे.

२) एखादा समाज बहुसंख्य आहे आणि दुसरा अल्पसंख्याक आहे याच एका कारणास्तव त्याचा विकास खुंटला जाऊ नये यास्तव सर्वधर्म समभावाची काटेकोर अंमलबजावणीची नितांत आवश्यकता आहे.

३) स्वातंत्र्यानंतर भारतीय नागरिकात शिक्षणामुळे जागृती येत आहे ही चांगली घटना आहे. या जागृतीचा उपयोग कदृरतावाद नष्ट करण्यासाठी व्हावा. तू धर्मनिरपेक्ष राज्याचा नागरिक आहेस याची जाणीव वेळीच द्यावी लागेल. समज द्यावी लागेल आणि त्यास समजण्यासाठी सबाध्यही करावे लागेल. जगा आणि जगू द्या या तत्वांची त्यास आठवण करून द्यावी लागेल. धार्मिक भावना (जजबात) फक्त एकाच धर्मातील व्यक्तीत असतात असे नाही. प्रत्येकालाच आपल्या धर्माबद्दल सद्भावना असतात. या धार्मिक भावनांचा आदर परस्परांनी केला पाहिजे. किमान पक्षी इतरांच्या धर्माचा तिरस्कार करू नये. एवढे पथ्य पाळले तरी सामाजिक वातावरण गढूळ होणार नाही. यालाच धार्मिक सहिष्णुता असे म्हणतात.

मी कोणत्याही धर्माचा अनुयायी असेल पण मी जेव्हा परिवार आणि स्वसमूह सोडून इतरांशी आंतरक्रिया करतो, नेमून दिलेल्या सामाजिक भूमिका पार पाडतो तेव्हा माझ्या व्यवहारात तटस्थता असली पाहिजे. समोरच्या व्यक्तीचे मूल्यमापन ती केवळ व्यक्ती आहे या मानवतावादी दृष्टिकोनातून व्हावे व असा विचार होण्यासाठी धर्मातील विचारांची आवश्यकता असते.

धर्मनिरपेक्षता अडचणी उपाय -

१) भारताच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात आपण धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अमलात का आणू शकलो नाही याचे सिंहावलोकन करणे जरुरी आहे. भारतीय संविधानात व्यक्तीच्या विकासांच्या अनेक तरतुदी आणि नियम आहेत. तरीही भारतात सामाजिक सामंजस्य नाही, सामाजिक न्याय नाही, सज्जन आणि स्त्रिया भयभीत आहेत, सामाजिक अभिसरण नाही, समरसता नाही. कारण राज्यघटनेतील तरतुदीच्या अंमलबजावणीसाठी लागणाऱ्या राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव होय.

२) निवडणुकीच्या हंगामात काही नेते, मतदारांच्या जातीय व धार्मिक भावनांना भडकावून आपली सत्तेची पोळी भाजून घेतात. अल्पसंख्याक आणि दलित यांच्या शिडीवरून संसदेत जाऊन बसतो. निवडणुकीत जातीपातीचा वापर होणार नाही. असा कायदा आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो' निवडणुका जातीपातीला खतपाणी घालून धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना पायदळी तुडवितात.

३) शासन अल्पसंख्याकांचे तुष्टिकरण करीत आहे असा भास बहुसंख्याकांच्या मनात निर्माण होतो. एखाद्या विशिष्ट जमातीला, नागरिकांना यासाठी सरकारी तिजोरीतून आर्थिक साहृद दिले जाते. धर्मसंस्थेच्या इमारती सरकारी खर्चाने उभ्या राहतात. काही